

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації
творів мистецтва

До захисту допущено
2020 р. Завідувач кафедри
Завідувач кафедри
ОДПМ і РТМ
Н.О. Урсу

Дипломна робота
бакалавра

з теми: **«ВИДАЛЕННЯ СКЛАДНИХ ФАРБОВИХ
НАШАРУВАНЬ З ПОЛІХРОМНОГО ЗОЛОЧЕНОГО ТА
СРІБЛЕНОГО РІЗЬБЛЕННЯ РИЗ ПРОЦЕСІЙНИХ ІКОН»**

Виконав: студент 4 курсу
спеціальності 023 Образотворче мистецтво,
декоративне мистецтво, реставрація
за освітньою програмою
РЕСТАВРАЦІЯ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА
Івасюк Вадим Анатолійович

Керівник: **Урсу Н.О.**
доктор мистецтвознавства,
професор

Рецензент: **Луць С.В.**,
кандидат мистецтвознавства,
старший викладач

ЗМІСТ

ВСТУП.....

РОЗДІЛ 1

ПОЛІХРОМНЕ РІЗЬБЛЕННЯ В САКРАЛЬНОМУ МИСТЕЦТВІ

1.1. Художньо-образні особливості декоративного обрамлення західноукраїнських процесійних ікон.....

1.2. Сницарство як вид художнього оздоблення творів церковного деревообробництва.....

РОЗДІЛ 2

ВИДАЛЕННЯ ПІЗНІШИХ ФАРБОВИХ НАШАРУВАНЬ ІЗ ЗОЛОЧЕНОГО ТА СРІБЛЕНОГО ПОЛІХРОМНОГО РІЗЬБЛЕННЯ

2.1. Специфіка пізніх поверхневих нашарувань на золоченому та срібленому поліхромному різьбленню.....

2.2. Техніко-технологічні особливості очищення риз ікон від фарбових поновлень.....

РОЗДІЛ 3

РЕСТАВРАЦІЙНИЙ ПАСПОРТ.....

ВИСНОВКИ.....

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....

ДОДАТКИ.....

ВСТУП

Світове храмове дійство – це сакральньо-літургійний та естетичний феномен, який пройшов досить довгий історичний шлях формування та розвитку, викристалізовувався протягом багатьох століть, починаючи з апостольських часів, і продовжує розвиватися в Церкві донині. Християнське мистецтво, на відміну від світського, складається з двох частин: внутрішньої духовно-догматичної основи та зовнішньої форми, до того ж ці поняття є нероздільними. Його специфічна особливість полягає в тому, що воно віддзеркалює дійсність у художніх образах. Якщо церковне мистецтво у своїй суті й основі несе відображення молитовного досвіду людини, то світське – повністю пронизане чуттєво-естетичним. духом.

Актуальність теми.

Стародавня ікона є особливим явищем у світі образотворчого мистецтва, адже для багатьох донині канонічний образ залишається загадкою, багато елементів викликає незрозуміння, а ближчим і привабливішим здається «написане так, ніби живе». Усі предмети літургійного призначення наділені глибоко-символічним змістом та несуть певне функціональне навантаження. Церковні процесії, у яких використовуються ікони, посідають чільне місце у літургії східного обряду. Змістовим і візуальним центром хресних ходів та Літій в Україні з давніх-давен були процесійні ікони як своєрідна форма взаємодії літургії та мистецтва. Зазвичай вони великих розмірів, декоровані різьбою або коштовними ризами. Такі твори належать до комплексів позаіконостасних пам'яток українського іконопису й дотепер залишаються важливим атрибутом церковного обряду в його духовно-мистецькому вираженні.

Для декоративного оздоблення ікон-феретронів було характерним використання мотивів як рослинного характеру, так і барокових динамічних композицій. Найпоширенішим прийомом декорування стає рельєфне ажурне поліхромне різьблення з елементами золочення, яке відповідало тодішнім тенденціям оздоблення іконостасів.

Дана тема розкриває необхідність у дослідженні, збереженні, відновленні та реставрації таких пам'яток для наступних поколінь. Сьогодні в реставраційній діяльності дослідження теоретичних засад тісно переплітаються з практикою. На жаль, цього не можна сказати про реставрацію поліхромного різьблення. Ця область бідніша на наукові розробки, у ній існують розбіжності в підходах, методах, засобах реставрації.

Якщо в реставрації живопису вже не обговорюється і є цілком очевидною вимога щодо збереження всіх авторських елементів твору: основи, ґрунту, живописного та покривного шарів, то в реставрації різьбленого позолоченого декору в цьому відношенні ще не виробилася остаточна точка зору. Вважається цілком допустимим повністю видаляти справжній ґрунт і позолоту XVII-XVIII ст. з гравіюванням, карбуванням, ліпниною, замінюючи їх сучасною підробкою під авторську манеру. Таку точку зору в наш час поділяють деякі керівники реставраційних майстерень, інспектуючих органів, реставратори.

Актуальність дослідження знаменується необхідністю теоретичного аналізу суперечливих вказівок та методичних розробок з реставрації культурних пам'яток, що претендують на наукове осмислення та універсальність.

Метою дипломної роботи є дослідження методів видалення пізніх складних фарбових нашарувань із поліхромного золоченого та срібленого різьблення на прикладі двобічної процесійної ікони-феретрона.

Для реалізації поставленої мети вирішено наступні **завдання**:

- проаналізувати наявну джерельну базу;
- ознайомитися з історією виникнення та впливом процесійних ікон на розвиток поліхромного різьблення в сакральному мистецтві;
- розглянути художні особливості оздоблення процесійних ікон;
- визначити основні етапи проведення комплексу консерваційних та реставраційних заходів;

- з'ясувати вимоги, яких слід дотримуватися під час роботи з позолотою;
- дослідити специфіку та методи усунення записів із елементів поліхромного різьблення;
- виконати реставраційну документацію у вигляді реставраційного паспорта;
- провести реставрацію однієї сторони ікони.

Об'єктом дослідження є процес та особливості реставрації процесійної ікони-феретрона ХІХ ст. із золоченим та срібленим поліхромним різьбленням.

Предметом дослідження є специфіка видалення пізніших фарбових нашарувань із риз ікон, покритих сусальним золотом і сріблом.

Хронологічні межі дослідження: охоплюють період ХІХ ст.

Територіальні межі дослідження поширюються на території Західної України.

Методи дослідження. Для виконання завдань дослідження використовувалися загальнонаукові та спеціальні методи дослідження. До загальнонаукових методів належать: фактологічний, представлений виявленням і вивченням візуального матеріалу; аналітичний, представлений аналізом наукової літератури з теми дослідження; метод порівняльного аналізу, представлений порівняльним мистецтвознавчим аналізом стильових видів декоративного оздоблення риз ікон; синтез і структурування інформації. До спеціальних методів належать: статичний метод і метод роботи з першоосновами.

Наукова новизна дослідження: полягає в аналізі переваг та недоліків різних технологій усунення записів із поліхромного різьблення.

Практичне значення роботи. Результати дослідження можуть бути використані:

1. Для більш ґрунтовного вивчення та розвитку реставраційної науки.

2. При створенні узагальнюючих праць із реставрації декоративного поліхромного різьблення на крейдянному ґрунті.

3 Для подальшого дослідження цієї теми та суміжних із нею тем.

Структура і обсяг роботи відповідають меті і завданням дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, підрозділів, загального висновку, списку використаних джерел, додатків та практичної частини, паспорта виконання практичної частини.

Загальний обсяг роботи: сторінки основного тексту—, список використаних джерел кількістю позицій –60, додатків– сторінок.

Практична частина роботи полягає у проведенні комплексу консерваційно-реставраційних заходів по відновленню однієї сторони ікони, реконструкції втрачених елементів різьблення та написанні копії.

ВИСНОВКИ

Питання якісної реставрації церковних старожитностей є досить актуальним у наш час, тому, що досліджуючи твори сакрального мистецтва розумієш – це незвичайні речі, вони наповнені символічним змістом, урочистістю й духовним піднесенням. У християнській традиції ікона посідає центральне місце. Мало хто розуміє християнське богослов'я та іконографію образів, не всі заходять у храми, але при цьому у свідомості більшості людей Православ'я ототожнюється, перш за все, з іконами. Їх вважають «вікном у духовний світ». Звідси й своєрідна мова ікони, де кожен штрих чи мазок пензля – це умовний знак або ж символ, який трактується дещо більше, ніж коли він існує сам по собі. Окрему ланку Літургії Східного обряду, де використовуються ікони, складають церковні процесії, візуальним і змістовим центром яких здавна була процесійна переносна ікона-феретрон – самобутня форма поєднання Літургії та мистецтва. Зазвичай її обрамлювало ажурне декоративне різьблення, прикрашене поліхромією або сусальним золотом.

Велика кількість пам'яток, котра дійшла до наших днів, зазнавала значних втручань й оновлень з боку непрофесійних малярів. Їхні дії, у більшості випадків, змінювали авторський зовнішній вигляд твору до невпізнаваності. На жаль, нинішній світогляд сільських мешканців, котрі володіють унікальними об'єктами культурної спадщини, залишився практично незмінним: пригадаймо лише масове прагнення покривати ошатне золочене поліхромне різьблення штучною позолотою (бронзівкою) й неграмотне поводження з потьмянілими від шару оліфи іконами. Такі дії зовсім не властиві нашим багатівіковим духовним традиціям, вони знецінюють і нівелюють автентичність та історичну цінність церковних святинь, їхній унікальний вигляд, органічне поєднання з інтер'єром храмового комплексу. Природне старіння матеріалів, несприятливі умови зберігання, постійні перемальовування – усе це спричинює не тільки руйнування пам'ятки, а й хибне уявлення у глядача про первісний задум твору мистецтва.

Кожен такий твір – особливий і потребує дбайливого ставлення й своєчасного догляду. Це своєрідний красномовний документ, що фіксує культуру певної епохи й місця, тенденції та ідеологічний посил. Реставрація пам'яток сакрального мистецтва належить до когорти найскладніших видів відновлювальних робіт, адже в цьому випадку слід не лише зберегти авторську форму, а й пронести обрядовий дух традицій тих часів, у які вони створювалися. Сучасна реставраційна наука акцентує увагу на вивченні й подальшому збереженні предметів церковного вжитку, а також – створенні сприятливих умов для їх популяризації й експонування. Основним критерієм, що гарантує правильне зберігання пам'яток, є хороший стан приміщення, його опалювальної і вентиляційної систем. Також слід звернути особливу увагу на створення максимально придатного для експонатів температурно-вологісного режиму.

У ході пошуково-дослідницької роботи ми ознайомилися з працями Ю. Боброва, М. Дарагана, М. Дундяк, М. Станкевича, Б. Тимківа, у яких розповідається про роль декоративно-різьбленого декору в оздобленні іконостасів і риз процесуальних ікон, феномен двосторонніх ікон-феретронів, зняття фарбових нашарувань із поверхні поліхромного різьблення. У контексті цих досліджень ми дійшли до висновку, що реставрація, підпорядковуючись моді свого часу, вносила певні корективи»: переписування, численні оновлення, доповнення у роботи майстрів попередніх століть. Певна річ, сьогодні ми здатні висміювати подібного роду втручання в структуру пам'ятки, але знімаючи пошарово всі записи, реставратор може чітко простежити зміни кожного окремого елемента твору в різний період і метаморфози, які відбувалися з ним у цілому.

Отже, опрацювання літературної бази та науковий підхід до справи дає хороші плоди в реставраційній діяльності й не завдає непоправної шкоди пам'яткам, які потребують відновлення, тому що реставратор, який не володіє знаннями про склад, технічні властивості матеріалів, їх дію, не може приступати до будь-яких видів консерваційно-реставраційних робіт. Перед

початком реставрації об'єктів із поліхромним золоченим декором потрібно розробити чітку програму по видаленню поверхневих забруднень, яка у подальшому дозволить використовувати різні засоби, що не завдадуть шкоди дерев'яному поліхромному різьбленню. Підбравши потрібний засіб шляхом експериментального відбору та методом проб, фахівець може починати усунення пізніших нашарувань різного походження.

Таким чином, у результаті наукових пошуків було досліджено процес видалення складних фарбових нашарувань з поліхромного золоченого та срібленого різьблення риз процесійних ікон. Виконано наступні завдання:

- проаналізовано джерельну базу;
- вивчено історію виникнення та впливу процесійних ікон на розвиток поліхромного різьблення в сакральному мистецтві;
- визначено основні етапи проведення комплексу консерваційних та реставраційних заходів;
- з'ясовано вимоги, яких слід дотримуватися під час роботи з позолотою;
- досліджено специфіку та методи усунення записів із елементів поліхромного різьблення;
- виконано реставраційну документацію у вигляді реставраційного паспорта;
- проведено реставрацію однієї сторони ікони й різьблення.

У результаті вивчення теми «Видалення складних фарбових нашарувань з поліхромного золоченого та срібленого різьблення риз процесійних ікон» ми дослідили різноманітні способи зняття записів і проміжних захисних плівок із поверхні поліхромного різьблення, що вкрите сусальним золотом та сріблом й обрали найоптимальніші способи вирішення поставленого завдання. У підсумку сформовано план реставраційних заходів для однієї сторони ікони-феретрона. Спочатку проведено візуальне обстеження, опис і фотофіксація загального вигляду пам'ятки, що надійшла на реставрацію. Усі отримані результати додано до реставраційного паспорта. Наступним етапом було зведення дерев'яної основи й заповнення тріщин відновлювальною сумішшю. Перед видаленням записів, підбрано

розчинники й зроблено пробні розчистки в контрольних місцях. Реставраційною радою затверджено випробувану методику зняття щільних фарбових покриттів. Вона проходила у два етапи: перший – розм'якшення й видалення «бронзівки» за допомогою розчинника з позолочених елементів і другий – механічним способом очищено сріблену поверхню від емалевої фарби. Наступний етап укріплення ґрунту «кроликовим клеєм». Після консолідації всієї поверхні ризи ми відновили втрачені елементи конструкції й декоративного різьблення. Потім – підвели реставраційний ґрунт. Вирівнявши поверхню, приступили до позолотних робіт. Після виконання усіх робіт над поліхромним обрамленням почали реставрацію центральної частини – образу Святого Станіслава. Завершальною стадією була естетична реінтеграція пам'ятки. Усі фотоматеріали, зроблені на кожному етапі роботи додано до паспорту.

Отож, реставрація декоративного різьбленого обрамлення й живописного образу однієї сторони ікони-феретрона пройшла досить успішно. Твору надано експозиційного вигляду, проведено усі необхідні дії по збереженню та відновленню ікони. Зараз пам'ятка знаходиться у належних умовах, може повернутися у храм, ніяких загроз її стану з боку зовнішніх чинників – немає.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алпатов М. В. Древнерусская иконопись. Москва : Искусство, 1978. 310 с.
2. Андріюк П. А. Гуцульська різьба та інкрустація. Косів : Писаний камінь, 1998. 64 с.
3. Бобров Ю. Г. История реставрации древнерусской живописи. Санкт-Петербург : Художник РСФСР, 1987. С. 16-25.
4. Бобров Ю. Г., Бобров Ф. Ю. Консервация и реставрация станковой темперной живописи. Москва : ООО Художественно-педагогическое издательство, 2008. 128 с. : илл.
5. Бобров Ю. Г. Теория реставрации памятников искусства: закономерности и противоречия. Санкт-Петербург, 1997. 102 с.
6. Болюк О. Церковні дерев'яні вироби з контурною різьбою: специфіка орнаментальних мотивів та іконографічних типів. Народознавчі зошити. 2014. № 6 (120). С. 1301-1315.
7. Будзан А. Українські народні скрині // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. Київ : Наук. думка, 1975. С. 112-117.
8. Бушина Т. І. Декоративно-прикладне мистецтво Радянської Буковини. Київ : Мистецтво, 1986. С. 73-103.
9. Бычков В. В. Малая история византийской эстетики. Киев : Полиграфкнига, 1991. 407 с.
10. Глушак Д. Д. Посібник з художньої обробки дерева, 2012. 254 с. : іл.
11. Грабарь И. Э. Вопросы реставрации. Москва, 1928. 25 с.
12. Гренберг Ю. И. Основы музейной консервации и исследования произведений станковой живописи. Москва : Искусство, 1976. 252 с.
13. Дараган М. Д. Українська декоративна різьба XVI-XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1970. 200 с.: іл.
14. Домашевський М. Мистецьке різьблення по дереву // Історія Гуцульщини. Чикаго-Львів, 1995. 288 с.
15. Дундяк І. Процесійні ікони Західної України XVII–XIX ст. Походження, іконографічні та художні особливості : дис. на здобуття ступеня канд.

мистецтвознавства : спец. 17.00.05 «Образотворче мистецтво». Львів, 2003. 195 с.

16. Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI-XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1983. 179 с.

17. Инок Гринорий (Круг) Мысли об иконе. Москва : Аксиос совместно с АНО Развитие духовности, культуры и науки, 2002. 240 с.

18. Клокова Г. С., Демина О. В., Инденбом А. В., Осипов Ю. А., Постернак О. П., Першин Д. С., Першина Д. С., Ребрикова Н. Л., Тоскина И. Н., Федорова И. В., Фролов Д. Ю., Юдина Е. А. Реставрация произведений станковой темперной живописи: учеб. пособие для высших учеб. заведений. Москва : ПСТГУ, 2013. 240 с.: илл.

19. Ковальчук Н. Д. Символічний лад українського бароко. Наукові записки. Том 19. Теорія та історія культури, 2001. С. 27-30.

20. Косів Р. Р. Двобічні ікони XV-XVI століть на українських землях: спроба інтерпретації призначення та іконографії. Вісн. Львівського університету. Серія мистецтвознавство. 2013. Вип. 13. С. 168-181.

21. Косів Р. Р. Еволюція стилістики декоративного обрамлення ікон риботицьких майстрів у 1670-1760 роках. Вісн. ХДАДМ. 2018. № 4. С. 52-59.

22. Кротова Н. А. О склеивании и прилипанию. Москва, 1956. 35с.

23. Кузик В. Стилiстичні ознаки рiзьблених виробiв з дерева сакрального призначення на території Буковинської Гуцульщини. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2012. Т. 1. С. 230-239.

24. Кульчицький С. В., Мицик Ю. А., Власов В. С. Історія України: довідник для абітурієнтів та учнів загальноосвітніх навчальних закладів. 2-ге вид., переробл. та доповн. Київ : Літера ЛТД, 2013. 528 с.

25. Мельник А. І. Український іконопис XII-XIX ст. з колекції НХМУ: альбом. Хмельницький : Галерея, Київ : Артанія Нова, 2005. 256 с.

26. Моздир М. І., Федорук О. К. Різьбярство і народна скульптура Поділля. Київ, 1994. С. 439-450.

27. Монтаж и сохранность музейных предметов в экспозиции. Методическое пособие. Труды ГИМ. Выпуск 168. Москва, 2007.
28. Никитин М. К., Мельникова Е. П. Химия в реставрации. Справочное пособие. Ленинград, 1990.
29. Несен І. Портрет майстра Ананія Бовсунського / З етнографічної подорожі на Житомирщину. Журн. Народне мистецтво. 2008. № 41-42. С. 88.
30. Одрехівський Р. В. Мистецтво різьблення по дереву в Галичині як феномен сакральної культури України (XIX – перша половина XX століття) : дис. на здобуття ступеня канд. мистецтвознавства : спец. 26.00.01 – теорія та історія культури. Київ, 2017. 582 с.
31. Реставрация икон: Методические рекомендации / под ред.: М. В. Наумовой. Москва : В Х Н Р Ц. им. академика И. Э. Грабаря, 1993. 226 с.: илл., табл.
32. Свеніцька В. І., Сидор О. Ф. Спадщина віків: Укр. малярство XIV-XVIII ст. у музейних колекціях Львова / Худож. Пікулицький Б. Р. Львів : Каменяр, 1990. 72 с. : іл.
33. Сидор О. Ф. Ікони козацької доби. Журн. Народне мистецтво. 2010. № 49-50. С. 27-35.
34. Сидор О. Ф. Творчість Йова Кондзелевича та українське малярство кінця XVI – першої половини XVIII ст. : дис... канд. мистецтвознавства. Львів, 1994. 188 с., С. 39-40.
35. Сланський Б. Техніка живопису та реставрації. Київ : Мистецтво, 2009. 304 с.: іл.
36. Станкевич М. Є. Українське художнє дерево XVI-XX ст. Київ, 1995. 480 с.
37. Стародубцев О. В. Русское церковное искусство X-XX веков. Москва : Лепта книга, Издательство Сретенского монастыря, 2007. 728 с.: илл.
38. Степовик Д. В. Сучасна українська ікона: З іконотворчості Христини Дохват. Київ : Мистецтво, 2005. 304 с.: іл.
39. Тимків Б. М. Мистецтво України та діаспори: дереворізьба сакральна й ужиткова. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2009. 208 с.: іл.

40. Титов М. Ф. Визначення та опис стану збереженості станкового живопису: методичні рекомендації. Луганськ : Світлиця. 2007. 36 с.
41. Титов М. Ф. Техніка і технологія темперного жовткового іконопису: навч. посіб. Київ : BONA MENTE, 2005. 96 с.: іл.
42. Українська етнологія: навч. посібник / за ред. В. Борисенко. Київ : Либідь, 2007. С. 134-136.
43. Федосеева Т. С. Материалы для реставрации живописи и предметов прикладного искусства. Москва : РИО ГосНИИР, 1999. 120 с.
44. Филатов В. В. (ред.) Реставрация станковой темперной живописи. Москва : Изобразительное искусство, 1986. 264 с.: илл.
45. Этингоф Е. Образ Богоматери. Очерки византийской иконографии XI-XIII веков. Москва : Прогресс-Традиция, 2000. 312 с.
46. Цугорка О. П. Сакральне мистецтво живопису: Вітчизняна наукова рефлексія. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2016. № 4 С. 115-119.
47. Языкова И., Евсеева Л., Комашко Н., Красилин М., Игумен Лука (Головков), Попова О., Смирнова Э., Яковлева А. История иконописи VI-XX века. Тверь : Верхов С. И., 2014. 288 с.: илл.
48. Янковська Д. О. Орнамент тла як атрибутивний елемент при реставраційних дослідженнях західноукраїнських ікон кінця XV-XVIII ст. Народознавчі зошити. 2013. № 6 (114). С. 1052-1057.
49. Янковська Д. О. Схеми та мотиви орнаментики західноукраїнських ікон кінця XVI-XVII ст. (до питання атрибуції при реставраційних дослідженнях). Вісник ХДАДМ. 2014. № 1. С. 91-96.
50. Яхонт О. В. Проблемы консервации, реставрации и атрибуции произведений искусства. Москва, 2010. 463с.
51. Belting H. An Image and its Function in the Liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium // *Dumbarton Oaks Papers*, 1980-1981. P. 1-16.
52. Popova O., Smirnova E., Cortezi P. Ikony. Ikony różnych kręgów kulturowych od VI w. po czasy współczesne. Warszawa : Arkady, 1998. 192 s.

53. Ševčenko N. P. Icons in the Liturgy. 1991. P. 45-57.
54. Історія написання ікони / підг. о. Михайло Олійник [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://palamnyk.at.ua/index/prochanska_ikona/0-12. Назва з екрану.
55. Марченкова А. Д. Хранение и монтаж произведений темперной живописи [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://art-con.ru/>. Назва з екрану.
56. Мир металла [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://art-con.ru/>. Назва з екрану.
57. Сницарство [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE>. Назва з екрану.
58. Реставрация и консервация древесины [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://tekhnosfera.com/restavratsiya-i-konservatsiya-drevesiny-pamyatnikov-istorii-i-kultury-s-ispolzovaniem-kremniyorganicheskikh-soedineniy>. Назва з екрану.
59. Сущность и значение Литии / подг. А. А. Соколовский [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.blagobor.by/article/liturgia/litia>. Назва з екрану.
60. Удаление поверхностных загрязнений [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://art-con.ru/>. Назва з екрану.